

szerintem az magyarázza, hogy eddig még senki sem fejtett ki egy olyan tartalmi értelemben is alternatív elméletet, amely hasonlóan világos és módszeres lenne, s ugyanakkor eloszlatná a kétségeket is. Az intuicionizmus nem tartalmi megoldás, a tökéletesség elvét valló felfogás pedig elfogadhatatlan. Feltételezem szerint ezt a hiányosságot egy megfelelően kimunkált szerződéses tan szüntetheti meg. A méltányosságként felfogott igazságosságot ebbe az irányba mutató vállalkozásnak tekintem.

Ternézetesen az általam bemutatott szerződéses elmélet esetében az inémt említett fogvatékoságok vesszélye fennáll. Ez sem mentes attól a kezdetlegességtől, amely a meglévő erkölcsi elméleteket jellemzi. Szivszorítóan keveset mondhatunk például jelenleg az elsőbbségi szabályokról; s bár néhány fontos esetben a szórtari rendbe sorolás meglehetősen hasznos lehet, nem állítom, hogy mindig ez a tökéletes megoldás. Mindazonáltal szabadon alkalmazhatunk leegyszerűsítő eszközöket, s én gyakran életem is e lehetőséggel. Az igazságosság elméletét úgy kell szemlélnünk, mint egységes útmutatást erkölcsi érzékünk finomításához, valamint az intuitív képességeinkkel megítéltendő kérdések szűkebb és kezelhetőbb megfogalmazásához. Az igazságosság elvei erkölcsileg lényegesként emelnek ki bizonyos megfontolásokat, s ezek összeütőközése esetén az elsőbbségi szabályok jelzik a helyes megoldást, az eredeti helyzetre vonatkozó elgondolás pedig meghatározza azt a háttérszintet, amely tájékoztatást ad mérlegelésünkhöz. Ha ez a masinéria egészében véve és kellő átgondolás után megvilágítani és rendezni látszik gondolatainkat, és ha általában csökkenti a nézeteltéréseket, illetve közelebb hozza egymáshoz az eltérő meggyőződéseket, akkor mindent megtett, amit megalapozottan varhatunk el tőle. A számos leegyszerűsítés, amikor egy valóban hasznosnak tűnő keret részének fogjuk fel, átmenetileg jogosnak tekinthető.

II. FEJEZET

AZ IGAZSÁGSSÁG ELVEI

Az igazságosság elméletét két fő részre oszthatjuk: 1. a kiinduló állapot értelmezésére és az abban választható különféle elvek megfogalmazására, illetve 2. az azt alátámasztó érvelésre, hogy az elvek közül valójában melyiket fogadnánk el. Ebben a fejezetben bemutatom és megvilágítom az intézmények igazságosságának két elvét, valamint az egyének különféle elveit. Ily módon jelenleg csupán az elmélet első részének egyik vonatkozásával foglalkozom. A következő fejezetben hozzáfogok a kiinduló állapot értelmezéséhez és azoknak az érveknek a kifejtéséhez, amelyek megmutatják, hogy az eredeti helyzetben csakugyan az itt vizsgált elveket ismernék el. Sok kérdést tárgyalok: az intézményeket mint az igazságosság tárgyait, a formális igazságosság fogalmát, a jó elméletének helyét, s végül azt, hogy milyen értelemben egyenlősít az igazságosság két elve. Mindegyik esetben az a célom, hogy megmagyarázzam az elvek jelentését és alkalmazását.

10. § INTÉZMÉNYEK ÉS FORMÁLIS IGAZSÁGSSÁG

A társadalmi igazságosság elveinek elsődleges tárgya a társadalmi alapszerkezete, a fő társadalmi intézmények rendje egy-egy ütműködési rendszeren belül. Mint láttuk, ezeknek az elveknél kell megszabniuk, hogy kinek milyen jogok és kötelesek jutnak az intézményekben belül, s hogy mikor oszlanak helyesen a társadalmi élet előnyei és terhei. Az intézmények igazságosságának elveit nem szabad összekevernünk a társadalmi alapszerkezettel, amelyek egyénekre és meghatározott köntények között végrehajtott cselekedeteikre vonatkoznak.

Az elvek e két fajtája nem ugyanarra a tárgyra vonatkozik, és külön elemzést kíván.

Nos, intézménynek az olyan szabályok közös rendszerét nevezem, amelyek meghatározzák a különböző tisztségeket és pozíciókat, valamint az azokhoz tartozó jogokat, kötelességeket, hatásköröket, mentességeket és így tovább. Ezek a szabályok bizonyos magatartásformákat megengedhetnek nyilvánítanak vagy megtiltanak, szabálysértés esetére pedig bizonyos büntetéseket írnak elő, menteségeket biztosítanak stb. Egy intézmény, vagy általában, egy társadalmi gyakorlat példáulként jätékokra és szerződásokra, bírósági tárgyalásokra és parlamentekre, piacokra és tulajdoni rendszerekre gondolhatunk. Intézményről kétféle módon beszélhetünk: egyrészt elvont tárgyként, azaz egy szabályrendszer által kifejezett lehetséges magatartásformaként, másrészt az e szabályokkal körvonalazott cselekedetekként, amint ezek bizonyos személyek gondolkodásában és viselkedésében adott helyen és időben megvalósulnak. Nem egyértelmű tehát, hogy mi igazságos, illetve igazsággtalan: a megvalósult vagy az elvontan szemlélt intézmény? A legjobbnak az tűnik, ha a megvalósult, hatékonyan és pártatlanul működtetett intézményt nevezzük igazságosnak vagy igazsággtalannak. Elvont tárgyként az intézmény abban az értelemben igazságos vagy igazsággtalan, hogy bármely megvalósulása igazságos vagy igazsággtalan volna.

Valamilyen intézmény akkor létezik egy bizonyos időpontban és helyen, amikor az általa előírt cselekedeteket rendszeresen megteszik, éspedig azzal a közmegegyezéssel összhangban, hogy követni kell az intézményt meghatározó szabályrendszert. Így a parlamenti intézményeket egy bizonyos szabályrendszer határozza meg (vagy lehetővé téve az eltéréseket, az ilyen rendszerek családja). Ezek a szabályok részletezik a tevékenységek bizonyos formáit a parlamenti ülészek megartásától kezdve egy törvényjavaslat szavazásra bocsátásán át az ügyrendi javaslat előterjesztéséig. A különféle általános normák összefüggő rendszerbe szerveződnek. Egy parlamentáris intézmény akkor létezik egy bizonyos időpontban és helyen, amikor bizonyos emberek – kölcsönösen felismerve, hogy a másik is tudja, magartatásuk összhangban van a követendő szabályok-

kal – megteszik a megfelelő cselekedeteket, és a kívánt módon vesznek részt e tevékenységekben.¹

Amikor azt mondom, hogy egy intézmény, s így a társadalom alapszerkezete szabályok közös rendszere, ezt úgy értem, hogy minden abban részt vevő úgy látja a rendszert, ahogy akkor látná, ha e szabályok sora és az általuk meghatározott tevékenységekben való részvétel csakugyan megállapodásból született volna. Az intézményben szerepet vállaló személy tudja, hogy a szabályok mit követelnek meg tőle és másoktól. Azt is tudja, hogy ez másoknál ugyanígy van, s hogy mások is tudják eztrőla és így tovább. A valóságos intézmények esetében ez a feltétel persze nem mindig teljesül, de egyszerűsítő kikötésként elfogadható. Az igazságosság elveit azokra a társadalmi berendezkedésekre kell alkalmaznunk, amelyek ebben az értelemben közös intézmények. Ha egy intézmény bizonyos részegységének szabályai csupán azok számára ismertek, akik szerepet vállaltak benne, akkor feltehetjük, hogy van egy olyan megállapodás, amely szerint maguk alakíthatják ki saját szabályjaikat – amennyiben azokat általában elfogadott célok elérésére hozták létre, és nem érintenek háttányosan másokat. Mivel az intézmény szabályai közősek, minden résztvevő tudhatja, hogy a magartás milyen korlátozásait várják el az emberek egymástól, és milyen fajtájú cselekedetek megengedettek. A kölcsönös várakozások meghatározásának közös alapja van. Sőt, egy jól berendezett társadalomban, melyet az igazságosság valamely mindenki által osztott felfogása hatékonyan irányít, arra vonatkozóan is van közmegegyezés, hogy mi igazságos és mi igazsággtalan. Később majd felteszem, hogy az igazságosság elveit annak tudatában választják, hogy azoknak közös elveknek kell lenniük (23. §). Ez a kikötés egy szerződéses elméletben természetes.

Okvetlenül látnunk kell a különbséget az intézményt létrehozó szabályok, illetve az intézménybeli stratégiák és vezérelvek között. Az előbbiek különféle jogokat, kötelességeket és más elemzőket teremtene az intézményen belül, az utóbbiak vi-

¹ Arról, hogy mikor beszélhetünk szabályok, illetve jogrendszernek létezéséről, lásd H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Budapest, 1995, Osiris, 77. skk., 131. skk., valamint 134–140. o.

szont arra vonatkoznak, hogy meghatározott célokra miként aknázhajtuk ki legelőnyösebben az intézményt.² Az ésszerű stratégiák és vezérelvek annak elemzésén alapulnak, hogy az egyének és a csoportok milyen megengedhető cselekedeteket választhatnak érdekeik, meggyőződéseik és mások terveiről kialakított feltételezéssel nyomán. Ezek a stratégiák és vezérelvek maguk nem az intézmény részei, hanem az intézmény elméletéhez tartoznak; a parlament esetében például a parlamentáris politika elméletéhez. Az intézmény elmélete – miként egy játéké – rendszerint adottnak veszi az intézményi létrehozó szabályokat, és azt elemzi, hogy miként oszlik meg az intézményen belül a hatalom, s hogy akik benne tevénykednek, miként élnek majd valószínűleg a lehetőségeivel. A társadalmi berendezkedés tervezésénél és tökéletesítésénél persze meg kell vizsgálnunk, hogy az intézmény milyen módszereket és taktikákat tesz lehetővé, s hogy melyek azok a szabályokattól, amelyeket általában ösztönöz. Ideális esetben a szabályokattól úgy kell lefejtelnünk, hogy az alapvető érdekeik által vezérelt emberek társadalmilag kívánatos célokra megfélelően cselekedjenek. Az egyének ésszerű tervet követő magatartását lehetőleg össze kell hangolnunk, különben nem érhetjük el azokat az eredményeket, amelyek nem szándékolnak ugyan és számukra talán nem is láthatóak előre, mindazonáltal a társadalmi igazságság nézőpontjából a legjobbak. Ezt az összehangolást Bentham mesterséges érdekegyeztetésnek, Adam Smith pedig a láthatatlan kéz munkájának tekintette.³ Ez a célja az eszményi törvény-

² A valamit létrehozó szabályokról és az intézményekről lásd J. R. Searle: *Speech Acts* (Beszéddel tett dolgok). Cambridge, 1969, The University Press, 33–42. o. A szabályok különböző értelmezéséről lásd továbbá G. E. M. Anscombe: „On Brute Facts” (A nyers tényekről). *Analysis*, 18. kötet, 1958; és B. J. Diggins: „Rules and Utilitarianism” (Szabályok és haszonselvéség). *American Philosophical Quarterly*, 1. kötet, 1964.

³ Az „érdekek mesterséges egyeztetése” kifejezést Elie Halévy használja Bentham tanának magyarázatában: *La formation du radicalisme philosophique* (A filozófiai radikalizmus kialakulása). 1. kötet. Paris, 1901, Felix Alcan, 20–24. o. A láthatatlan kézzel lásd Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. (Ford. Eber Ernő, Budapest, 1940. Magyar Közgazdasági Társaság, I. kötet, 449. o.), IV. könyv, II. fejezet. [Az újabb magyar kiadás (ford. Bilek József, Budapest, 1959, illetve 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvtár) durván hiányos: az itt említett híres gondolat példái nem szerepel benne, noha

hozónak a törvények alkotásánál, de ezt tartja szem előtt az is, aki erkölcsi bírálata alapján a törvények megreformálására buzdít. Ennek ellenére az egyének által követett stratégiák és taktikák, bármennyire lényegesek is az intézmények értékelésénél, nem részei az intézményeket meghatározó szabályok közös rendszerének.

Megkülönböztethetjük továbbá az egyedi szabályt (vagy szabálycsoportot), az intézményt (vagy annak alkotórészét) és a társadalmi rendszer egészének alapszerkezetét. Ezt azért indokolt megtennünk, mert lehetséges, hogy valamely berendezkedés egy vagy több szabálya igazságtalan, de az egész mégsem az. Ugyanígy, egy intézmény igazságtalan lehet, noha a társadalmi rendszer mint egész nem az. Ennek oka nem csupán az lehet, hogy egyes szabályok és intézmények nem feltétlenül jelentősek önmagukban, de az is, hogy egy intézmény vagy egy társadalmi rendszer szerkezetében a felbukkanó igazságtalanságok semlegesítik egymást. Az egész nem annyira igazságtalan, mint amennyire az igazságtalan részek önmagukban lennének. Elképzelhető az is, hogy egy társadalmi rendszer igazságtalan, noha külön-külön egyetlen intézménye sem az, mert igazságtalansága annak a következménye, ahogyan a részek egyetlen rendszerre állnak össze. Ezek a megkülönböztetések elég nyilvánvalóak. Egyszerűen azt aényt tükrözik, hogy az intézményeket értékelhetjük mind szűkebb, mind tágabb összefüggésben.

Meg kell jegyeznünk, hogy vannak intézmények, amelyekre nem vonatkoztathatjuk a szokásos módon az igazságság fogalmát. Egy szertertást például nem szoktunk igazságosnak vagy igazságtalannak tekinteni, noha kétségtelen, hogy ilyenkor is el tudunk képzelni kivételeket, például az elsőszülöttek vagy a hadifoglyok feláldozását. Az igazságság általában elmélete megvizsgálható, hogy a rendszerint sem igazságosnak, sem igazságtalannak nem tekintett szertertások és gyakorlatok valójában mikor vehetők efféle bírálatal alá. Ebben feltehetőleg

⁴ Erteszk módon az első kiadás bevezetése és a második kiadás borítójának vizsgálata utal rá. Lásd továbbá mottóként Alkánt János fordítását ugyanannál a kiadónál, amely viszont semmiféle jelölhelyre nem utal: P. A. Sannuelson – M. A. Nordhaus: *Közügazdaságtan*. Budapest, 1992, I. kötet, 79. o. – *A ford.*

szerepet kell játszania valamiképpen annak is, hogy miként rendelkeznek ezek bizonyos jogokat és értékeket a személyekhez. E tágabb kérdéseket azonban nem vizsgálom. Tárnyunk kizárólag a társadalom alapszerkezete és főbb intézményei, s így a társadalmi igazságosság főbb esetei.

Tegyük most fel, hogy létezik egy bizonyos alapszerkezet. Szabályai kielégítik az igazságosság valamely felfogását. Mi magunk esetleg elutasítjuk, sőt kimondottan felháborítónak és igazságtalannak tartjuk az elveit. Abban az értelemben azonban ezek az igazságosság elvei, hogy az igazságosság szerepét töltik be a rendszerben, azaz kijelölik a legalapvetőbb jogokat és köteleességeket, s meghatározzák a társadalmi együttműködésből származó előnyök megosztását. Képzeljünk el azt is, hogy az igazságosságnak ez a felfogása ebben a társadalomban többé-kevésbé elfogadott, s hogy a bírák és más tisztviselők pártatlanul és következetesen működtetik az intézményeket. A hasonló eseteket tehát hasonlóan kezelik; és a létező normák segítségével határozzák meg, hogy mi számít hasonlóknak, illetve különbözőeknek. A hatóságok rendszeresen betartják az intézmények által megállapított helyes szabályokat, és megfelelően értelmezik azokat. A törvényeknek és intézményeknek ezt a pártatlan és következetes, bármely tartalmi elvtől független kezelését nevezzük formális igazságosságnak. Ha úgy gondolunk az igazságosságra, mint ami mindig egyfajta egyenlőség kifejeződése, akkor a formális igazságosság azt kívánja, kezeljük úgy a törvényeket és intézményeket, hogy az általuk meghatározott kategóriákba tartozó egyénekre egyenlően (azaz ugyanazon a módon) vonatkozzanak. Ahogy Sidgwick hangsúlyozta, már a törvény vagy az intézmény fogalma is feltételezi ezt a fajta egyenlőséget, hiszen általános szabályok rendszerként gondolunk rá.⁴ A formális igazságosság az elvhez való ragaszkodás, vagy ahogy egyesek mondják, a rendszernek való engedelmességek.⁵

⁴ Sidgwick: *The Methods of Ethics*. 7. kiadás. London, 1907, Macmillan, 267. o.

⁵ Lásd Ch. Perelman: *The Idea of Justice and the Problem of Argument* (Az igazságosság eszméje és az érvelés problémája). Ford. J. Petric. London, 1963, Routledge and Kegan Paul, 41. o. Ebből a szempontból az alsó két fejezet teljes szövege fontos – ez eredetileg a *De la Justice* (Az igazságosságról) fordítása (Brüsszel, 1943) –, de lásd különösen a 36–45. o.

Nyilvánvaló, teszi hozzá Sidgwick, hogy a törvényeket és intézményeket alkalmazhatjuk, illetve megvalósíthatjuk egyenlően és mégis igazságtalannul. A tartalmi igazságosságnak nem elegendő biztosítéka a hasonló esetek hasonló kezelése. Ez azoktól az elvektől függ, amelyek szerint az alapszerkezet felépül. Bár talán valószerűtlen, mégsem ellentmondás feltételezünk, hogy a rabszolgtartó, a kasztrendszerű vagy a legönkényesebb megkülönböztetésekkel élő társadalomban pártatlanul és következetesen alkalmaznak bizonyos intézkedéseket. Mindazonáltal a formális igazságosság avagy a szabályosságként felfogott igazságosság az igazságtalanság jelentős fajtát kizárja. Ha feltesszük ugyanis, hogy az intézmények elfogadhatóan igazságosak, akkor rendkívül fontos, hogy a hatóságok pártatlanok legyenek, és személyes, anyagi vagy más oda nem illó megfontolások az egyes esetekben ne befolyásolják intézkedéseiket. A jog intézményeinél a formális igazságosság egyszerűen a jogos várakozásokat alátámasztó és biztosító joguralom egyik vonatkozása. Az igazságtalanság egyik fajtája abban áll, hogy az igényeket megítő bíró vagy más tisztviselő nem tartja be a megfélelő szabályokat, illetve nem értelmezi azokat helyesen. Az ember olyan mértékben igazságtalannul, amilyen mértékben jelleménél és hajlamainál fogva hajlik az ilyen cselekedetekre. Sőt, még igazságtalannul törvények és intézmények esetén is gyakran az a több, ha alkalmazásuk következetes. Így legalább tudják a hatályuk alá tartozó emberek, hogy mit követelnek tőlük, és ennek megfelelően igyekezhetnek megvédeni magukat; ezzel szemben csak tetezi az igazságtalanságot, ha egyes esetekben akkor is önkényesen kezelik a már eleve hátrányokat szenvedőket, amikor a szabályok bizonyos védelmet nyújtanának nekik.

Ugyanakkor lehetséges, hogy adott esetben még mindig jobb, ha a fennálló normáktól eltérve könnyítenek a méltánytalanságokat elszervezők helyzetén. Az, hogy meddig lehet ebben igazolható módon elmenni, különösen a fennálló intézményekhez kötődő jóhiszemű várakozások rovására, a politikai igazságosság egyik igen bonyolult kérdése. Általában mindössze annyit mondhatunk, hogy a formális igazságosság, a rendszernek való engedelmességek követelményeinek ereje nyilvánvalóan az intézmények tartalmi igazságosságától és megjavíthatóságuktól lehetőségeitől függ.

Egyesek szerint a tartalmi és a formális igazságosság valójában többnyire együtt jár, s így legalábbis a rendkívül igazságatlan intézmények sohasem vagy csak ritkán működhetnek pártatlanul és következetesen.⁶ Szerintük azok az emberek, akik fenttartják és kiaknázzák az igazságtalan intézményeket, s minden lelkismeret-furdalás nélkül megtagadják mások jogait és szabadságait, nem sokat aggályoskodnának olyankor sem, amikor a jog uralma keresztezi érdekeiket. A törvények rendszerint elkerülhetetlen homályossága és az értelmezésük számára engedett nagy szabadság a döntések meghozatala során önkényességre bátorít, s ezt csak az igazságossághoz való ragaszkodás ellensúlyozhatja. Azt mondják tehát, hogy ahol megtaláljuk a formális igazságosságot, a jog uralmát és a jogos várakozások tiszteletét, ott valószínűleg tartalmi igazságosságot is találunk. A szabályok pártatlan és következetes betartásának, a hasonló esetek hasonló kezelésének és a közös normák alkalmazásából származó következmények elfogadásának vágya szorosan összefügg azzal a vágygal vagy legalábbis hajlandósággal, hogy elismerjük mások jogait és szabadságait, s hogy méltányosan osszuk meg a társadalmi együttműködés előnyeit és hátrányait. Az egyik vágy rendszerint a másikhoz társul. Ez a meggyőződés azonban nem alapítvány, én azonban itt nem vizsgálom meg, hiszen amíg nem tudjuk, melyek a tartalmi igazságosság legelfogadhatóbb elvei, s hogy az emberek milyen feltételekkel hagyják jóvá és alkalmazni azokat, addig ezt nem félhetjük megfellelni. Majd ha megértettük ezeket az elveket a tartalmát, valamint az értelemben és az ember attitűdökben gyökerező alapjukat, akkor majd talán abban a helyzetben leszünk, hogy megállapíthajuk, vajon a tartalmi és a formális igazságosság együtt jár-e.

11. § AZ IGAZSÁGSSÁG KÉT ELVE

Most bemutatom első megközelítésben az igazságosságnak azt a két elvét, amelyeket az eredeti helyzetben a felek, úgy gondolom, kiválasztának. Itt csak a legáltalánosabb magyarázatok-

⁶ Lásd Lon Fuller: *The Morality of Law* (A jog erkölcsel), New Haven, 1964, Yale University Press, IV. fejezet.

ra szorítkozom, így az első megfogalmazás csupán megközelítő jellegű. A gondolatmenet során újra és újra megfogalmazom majd az elveket, s így mind közelebb jutunk a jóval később megadott végleges alakjukhoz. Úgy vélem, e módszer lehetővé teszi, hogy a dolog természetétől szerint haladjunk a kifejtés során. Lássuk akkor a két elv első megfogalmazását.

Először: minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra.

Másodsor: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy

a) okkal várassuk, hogy mindenki számára előnyösek, s ugyanakkor

b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak.

A második elvben van két homályos jelentésű kifejezés, nevezetesen a „mindenki számára előnyösek” és a „mindenki előtt nyitva állnak”. Értelmük pontosabban meghatározása a 13. §-ban majd az elv újabb megfogalmazásához vezet. Az első elv értelmezésével a 39. §-ban foglalkozom, a két elv végső rögzítésére pedig a 46. §-ban kerül sor.

Általánosságban azt jegyzem meg először, hogy a két elv – mint már mondtam – elsősorban az alapszerkezetre vonatkozik. Ezeknek kell kijelölniük a jogokat és köteleességeket, s ezeknek kell szabályozniuk a társadalmi és gazdasági előnyök eloszlását. Amint megfogalmazásuk is sugallja, elfelteleltük az alapszerkezet két, többé-kevésbé élesen elkülönülő részre osztása: az egyik részre az első, a másikra a második elv vonatkozik. Az elvek szétválasztják a társadalmi rendszeren belül azokat a vonatkozásokat, amelyek meghatározzák és garantálják az egyenlő polgári státusz szabadságait, illetve azokat a szabadságokat, amelyek körülhatárolják és megalapozzák a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket. A polgárok alapszabadságai nagyjából a következők: a politikai szabadság (a választójog és a hivatalviselés joga), együtt a gyülekezési szabadsággal és a szólásszabadsággal, a lelkismereti szabadság és a gondolat szabadság, a személyi szabadság és a (személyi) tulajdon szabadsága, valamint a jog uralmának fogalmával meghatározott szabadság az önkényes letartóztatással és fogva tartással szemben. Az első elv e szabadságok mindegyikének egyenlőségét